



Landelijk  
Expertisecentrum  
Sterven

# StudieWijzer

2024/2025

‘Het meest wonderbaarlijke ter wereld  
is het gegeven dat mensen om ons heen  
kunnen sterven terwijl we nog altijd niet geloven  
dat dit ook ons zal overkomen.’

Oosterse wijsheid

## Inhoud



-----	3
Ten geleide -----	3
Intensive ‘Omgaan met Sterven’ op post-HBO niveau -----	4
Inleiding -----	4
Doelgroep -----	4
Data 2024/25 en duur van de opleiding -----	5
Aantal deelnemers -----	5
Tijdsinvestering -----	5
Eisen vooropleiding -----	5
Kosten -----	5
Accreditatie -----	6
Kort beroepsonderwijs -----	7
Afronding opleiding -----	7
Beknopte inhoud van de opleiding -----	7
Eindtermen -----	9
Enkele studenten aan het woord -----	10
Literatuurlijst Intensive ‘Omgaan met Sterven’ -----	12
Mens & Medicus rondom sterven -----	14
Rituelen op weg naar het levenseinde -----	14
Opleidingslocaties -----	15
Docenten Intensive -----	16
Organisatorische afspraken -----	18
Deelname -----	18
Literatuur en hand-outs -----	18
Factuur -----	18
Afsluiting -----	18
Algemene organisatorische afspraken -----	18
Leveringsvoorwaarden -----	21
Toepasselijkheid -----	21

Totstandkoming van de overeenkomst -----	21
Annulering van de opdracht door de student -----	21
Annulering van de opdracht door het Landelijk Expertisecentrum Sterven -----	21
Prijzen -----	22
Betaling -----	22
Vertrouwelijkheid -----	22
Intellectuele eigendom -----	22
Privacyverklaring -----	22
Klachtenprocedure -----	23
Begripsbepalingen-----	23
Samenstelling klachtencommissie -----	23
Indienen en behandelen van een klacht-----	23
Afhandeling van de klacht-----	25
Persoonlijke verantwoordelijkheid-----	25



## Ten geleide

Voor u ligt de StudieWijzer van het Landelijk Expertisecentrum Sterven. Omdat u wilt (leren) omgaan met sterven. Voor uzelf of om iemand anders bij te staan. Dat kan zijn als de naaste van iemand die met een levensbedreigende ziekte wordt geconfronteerd, als vrijwilliger of beroepskracht in de terminale zorg, als zorgverlener in de medische wereld of als de hulpverlener die over een zekere basiskennis stervensbegeleiding dient te beschikken. Wij zijn blij met uw interesse!

### **Waarom wij er zijn**

In onze Westerse samenleving is er veel onbekendheid met het proces van sterven. Het gevolg is ongemak en collectieve angst. Na de coronacrisis - die wereldwijd om zich heen greep - worden wij gedwongen te beseffen dat sterven onderdeel is van het leven. Ieder mens wordt op de één of andere manier geconfronteerd met vragen over leven en sterven. Wij zijn er om op grote schaal kennis, wijsheid en ervaring beschikbaar te maken en om bij te dragen aan de kwaliteit van leven voor iedere stervende en zijn of haar naasten. Dat doen we door inzicht te geven in de gelaagdheid van het stervensproces en door het bevorderen van kennis over sterven.

### **Wat wij doen**

Wij geven op uiteenlopende manieren aandacht aan sterven opdat sterven weer als een onderdeel van het leven wordt gezien. In deze StudieWijzer vindt u ons opleidingsaanbod. In onze opleidingsprogramma's 'Omgaan met sterven' zitten we 'dicht op' het sterven. We werken, in de intensive, met persoonlijke leervragen vanuit de visie dat in de begeleiding van stervenden wij ons eigen instrument zijn.

Wilt u uw kennis en wijsheid over sterven verdiepen of juist verfijnen? Wilt u bijdragen aan 'aandacht voor sterven' in onze samenleving? Kies dan voor een opleiding van het Landelijk Expertisecentrum Sterven.

Van harte welkom!

Namens het Bestuur van het Landelijk Expertisecentrum Sterven

Ineke Visser | voorzitter

## Intensive 'Omgaan met Sterven' op post-HBO niveau

### Inleiding

In de intensive 'Omgaan met Sterven' op post-HBO niveau wordt u intensief voorbereid c.q. vindt verdieping en/of verfijning plaats in de begeleiding van stervenden vanuit de visie dat uzelf uw eigen instrument bent. Verbinding met en verdieping in het eigen proces zijn daarbij uitgangspunt. Onze opleiding tot stervensbegeleider rust op twee pijlers, t.w. begrip en bewustzijn. Enerzijds gaat het om het ontwikkelen van diepgaand begrip (hoofd en hart) over de gelaagdheid van het proces van sterven, en over de beleving en behoeften van stervenden. Anderzijds gaat het om zelfbewustzijn en zelfkennis die een voortdurend verruimen en ontwikkelen van bewustzijn vragen.

Aan het eind van dit opleidingstraject bent u zich bewust van de gelaagdheid van het stervensproces, heeft u niet alleen een eigen visie en autonome kennis ontwikkeld op sterven en dood maar heeft u ook handvatten om dienstbaar te kunnen zijn aan het proces van sterven.

Thema's die onder andere aan de orde komen:

- Kwetsbaarheid en kracht
- Lijden en overgave
- Doodsangst en vertrouwen
- Eigenheid en ziel
- Communicatie en verbinding
- Levensende-ervaringen
- Euthanasie
- Orgaandonatie

Bijeenkomsten bestaan uit diverse werkvormen zoals geleide meditaties, korte inleidingen, Praktische en speelse werkopdrachten, reflectie-oefeningen in kleine groepjes afgewisseld met groepsdiscussies. Gewerkt wordt met ervaringen vanuit de praktijk.

### Doelgroep

Voor onder meer beroepskrachten in de terminale zorg, therapeuten complementaire zorg, geestelijk verzorgers, specialisten ouderengeneeskunde, verpleegkundigen, (huis)artsen, artsen geestelijk gehandicapten, medisch specialisten en voor wie zich, vanuit innerlijke motivatie, diepgaand wil verhouden tot sterven en sterfelijkheid.

### Data 2024/25 en duur van de opleiding:

Duur van de opleiding 9 maanden, bijeenkomsten 1x per maand.

#### **22<sup>e</sup> Leergang op dinsdag in de Bergkerk in Amersfoort**

1 oktober, 5 november, 3 december, 7 januari, 4 februari, 4 maart, 8 april, 6 mei, 24 juni.

#### **23<sup>e</sup> Leergang op woensdag in de Bergkerk in Amersfoort**

2 oktober, 6 november, 4 december, 8 januari, 5 februari, 5 maart, 9 april, 7 mei, 25 juni.

#### **24<sup>e</sup> Leergang op zaterdag in De Pastorie in Hoogland**

5 oktober, 9 november, 7 december, 11 januari, 8 februari, 8 maart, 12 april, 10 mei, 28 juni.

### Aantal deelnemers

Minimaal 12, maximaal 14 deelnemers.

### Tijdsinvestering

221 uur t.w. contacturen 54, literatuurbestudering 131 uur, huiswerkopgaven 36 uur

### Eisen vooropleiding

HBO of MBO met vijf jaar ervaring in zorg of psychosociale begeleiding en/of voldoende opgedane levenservaring.

### Kosten

De kosten bedragen € 2.365 incl. koffie/thee, lunch en materiaal. In overeenstemming met onze algemene voorwaarden wordt uw deelname aan de opleiding 'Omgaan met sterven' definitief na overmaking van een aanbetaling van € 400. Het restantbedrag van € 1.965 dient uiterlijk 4 weken voor aanvang van de opleiding te zijn overgemaakt. In overleg is gespreide betaling mogelijk. Wij brengen dan een administratietarief van € 25 in rekening.

Meer informatie over onze betalingsvoorwaarden vindt u in onze algemene voorwaarden.

Verder zijn van toepassing de organisatorische afspraken tussen het Landelijk Expertisecentrum Sterven en de student.

## Accreditatie

In de afgelopen jaren is de intensive door diverse beroepsgroepen geaccrediteerd. Let op: het kan zijn dat de aanvraag nog in behandeling is en/of punten nog niet zijn toegekend.

De opleiding is met 65 studiepunten geaccrediteerd door het Kwaliteitsregister voor Verpleegkundigen en Verzorgenden en met 45 studiepunten door het Register Verpleegkundig Specialist [Status: nog niet aangevraagd]



Stichting Kwaliteitsregister Geestelijk Verzorgers (SKGV): 19,5 punten, 4 punten mogen opgevoerd worden in de categorie Persoon en Werk, 4 punten in de categorie Levensbeschouwing & Spiritualiteit en 11,5 punten mogen opgevoerd worden in de categorie Vakbekwaamheid [Status: nog niet aangevraagd].



Register Vaktherapie heeft 75 punten toegekend. [aan te vragen op verzoek]



NAVU heeft 25 PE punten toegekend in de categorie 2. [Status: aan te vragen op verzoek].



## Kort beroepsonderwijs

Het Landelijk Expertisecentrum Sterven is een CRKBO gecertificeerde instelling en voldoet aan de kwaliteitsnormen voor kort beroepsonderwijs. Onderdeel van de vereisten is een vooraf te tekenen studieovereenkomst tussen student en het Landelijk Expertisecentrum Sterven.

## Afronding opleiding

Om aan het eind van het opleidingstraject het certificaat van de geaccrediteerde opleiding tot stervensbegeleider van het Landelijk Expertisecentrum Sterven te ontvangen dienen de lessen allemaal te zijn gevolgd. Zie hiervoor de studiebelasting elders in deze Studiewijzer. Bij verzuim van één les kunnen de docenten besluiten, afhankelijk van de kwaliteit van het eindwerkstuk, het certificaat alsnog te verstrekken aan de betreffende student. Bij twee verzuimde lessen is er te veel gemist om het certificaat uit te reiken. Dit heeft te maken met de kwaliteitseisen waaraan de opleiding van het Landelijk Expertisecentrum Sterven dient te voldoen. Heeft u bij aanvang van de opleiding gekozen voor gespreide betaling dan dienen alle eventueel nog openstaande termijnen te zijn voldaan voor aanvang van de afrondende opleidingsdag.

## Beknopte inhoud van de opleiding

### 1) Gedachten en beelden over sterven en dood

- Kennismaking
- Inleiding sterven als een gelaagd proces (Zeven-lagen theorie)
- Wie ben ik
- Het proces van de vlinder als symbool voor het proces van het leven
- Eigenheid & Ziel

### 2) Mijn rol aan het sterfbed

- Wat beweegt mij: over bezieling, motivatie en behoeften
- Kernkwaliteiten ontwikkelen
- Dienstbaarheid
- Kracht en kwetsbaarheid in balans

### 3) Omgaan met lijden

- Reflectie op lijden
- Lijden doorgronden en transformeren
- Hulpbronnen
- Nabij zijn in kwetsbaarheid en (uitzichtloos) lijden
- Zorg voor jezelf: draaglast en draagkracht



#### **4) Onafgemaakte zaken**

- Reflectie eerste ervaring met de dood
- Aspecten van afscheid en verlies verkennen
- De rol van gevoelens: poortwachters van de ziel, natuurlijke emoties en hun vervormingen
- Onafgemaakte zaken en het onbewuste

#### **5) Wat hebben we nodig als we sterven**

- V.E.R.T.R.O.U.W.E.N.
- Angst en vertrouwen
- Denken en voelen
- Het belang van stilte

#### **6) Een verbinding maken over de laatste levensfase**

- Contact maken en Compassie
- Communiceren op een ander niveau
- Maatschappelijke thema's: reflectie op euthanasie en orgaandonatie

#### **7) Spirituele zorg in de praktijk**

- Existentiële pijn en verlangens op het sterfbed
- Van doen naar zijn
- Het mysterie en de stilte

#### **8) De werkelijkheid van stervenden**

- Levensende-ervaringen, veranderend gedrag en taalgebruik
- De stervende als leermeester
- De onzichtbare dimensie van de werkelijkheid
- Het proces leren duiden

#### **9) Het slotstuk**

- Presentatie eindwerkstuk
- Certificaat

## Eindtermen

### Na afloop van de Intensieve 'Omgaan met Sterven':

- Heeft de student inzicht in de fysieke en niet-fysieke processen en factoren die een rol spelen bij sterven;
- Heeft de student inzicht in het verloop van het stervensproces en is in staat de gelaagdheid van dit proces te herkennen en te duiden;
- Heeft de student inzicht in de eigen rol aan het sterfbed en onderkent eigen behoeften en drijfveren;
- Heeft de student zicht op eigen kracht en kwetsbaarheid;
- Kan de student diepgaand reflecteren op sterven en sterfelijkheid en heeft een autonome visie ontwikkeld op sterven en dood;
- Is de student in staat te onderkennen wat van hem/haarzelf is en wat van de ander als het gaat om (geloofs)overtuigingen, angsten, onzekerheden, verlangens;
- Heeft de student inzicht in de uiteenlopende manieren/patronen waarop mensen zich verhouden tot het levenseinde
- Heeft de student inzicht in de beleving en behoeften van stervenden en hun naasten;
- Heeft de student openheid en begrip ontwikkeld voor levenseinde-ervaringen, veranderend gedrag en taalgebruik die erop duiden dat ziekte en ouderdom overgaan in een voorbereiding op de dood;
- Is de student in staat existentiële/spirituele pijn op het sterfbed te herkennen, erkennen en accepteren;
- Kan de student in gesprek cq contact komen met stervenden en families om gevoelige thema's bespreekbaar te maken, afgestemd op de ander;
- Kan de student adequaat omgaan met het gesprek over maatschappelijke thema's als euthanasie en orgaandonatie en in dit kader met weerstand en kritiek;
- Kan de student reflecteren op het eigen functioneren en professioneel handelen;
- Heeft de student inzicht in de maakbaarheidgedachte en de gevolgen daarvan.

## Enkele studenten aan het woord

**Wilmy van Eeuwijk:** Ik dank Ineke en Jacomien voor hun uitnodigende aanwezigheid, de stilte die zij hebben geboden om innerlijke wijsheid te hervinden. De kennis die zij hebben gedeeld en de veiligheid die zij mij hebben geboden deze reis aan te gaan.

**Sandra Feller:** Lieve Jacomien en Ineke, wat ben ik dankbaar voor wie jullie zijn! Dankbaar voor jullie veilige bedding en de rust die jullie uitstralen. Dankbaar voor zoveel wijsheid, passie, liefde en vertrouwen. Ik heb zo ontzettend veel van jullie geleerd! Wat heb ik genoten van de lesdagen en de fijne groep die we hebben. Ik heb me zo ontzettend thuis gevoeld en fijn! Ik had van tevoren echt niet kunnen bedenken dat deze opleiding mij zoveel zou brengen. Het vervult mijn hart met grote dankbaarheid. Het heeft zo'n grote positieve verandering gebracht! Wat een waardevolle missie hebben jullie en daar wil ik heel graag aan bijdragen en mijn rol hierin vervullen. Stap voor stap, in alle bescheidenheid en met heel veel liefde!

**Ingrid Elshof:** Krachtig en dapper Ineke, dat je inmiddels samen met anderen, je zo intens inzet voor het proces en de begeleiding van sterven, dat je dit zo volhardend in de wereld zet op een steeds breder niveau. Tevens de belangrijke aandacht die je hebt voor orgaandonatie. Ineke en Simone, dank voor de mooie opleiding. Mooi en waardevol, vele mensen die jullie hebben bereikt en bereiken.

**Iris Popma:** De uitnodiging elke opleidingsdag opnieuw, de veilige bedding die geboden wordt en hoe jullie (Simone en Ineke) met zachte ogen naar ons kijken. Het is een weldaad en een welkom door alle lagen heen. Het heeft bijgedragen aan mijn ontwikkeling, omdat het voor mij voelt als wezenlijk raken en uitnodigen, van wie ik ten diepste ben

**Esther den Hollander:** Beste Ineke en Simon, bedankt voor de manier waarop jullie de lessen hebben gegeven. Ik ben dankbaar voor alles wat ik heb mogen leren, heb mogen aankijken en mogen doorvoelen. Niet eerder heb ik een opleiding gevolgd waarin ik zoveel persoonlijke groei heb mogen ervaren. Ik neem het in mijn dagelijks leven en als stervensbegeleider in liefde mee. Ik ben jullie dankbaar voor de liefdevolle en respectvolle manier waarop jullie alles in

de opleiding hebben vormgegeven. Het is mijn grote wens mijn taak als stervenbegeleider zo liefdevol, dienstbaar en waardig mogelijk invulling te geven. Ik gun het iedereen de mooie opleiding tot stervensbegeleider bij jullie te volgen. Het heeft bij mij voor een waardevolle persoonlijke groei gezorgd. Dat ik een klein stukje mag bijdragen dat er meer aandacht is voor het stervensproces, en het mogen delen van kennis met hen die het op dat moment zo nodig hebben.

**Geja Krol:** Ineke en Simone zijn zeer fijne, respectvolle, bevlogen en kundige docenten die iedereen in hun waarde laten en je het gevoel geven dat je mening gerespecteerd wordt en dat er geen goed of fout is in je persoonlijke ontwikkeling.

**Akki Colenbrander:** Heel mooi dat Ineke en Simone openstaan voor het organische proces: in de groep, bij het vertellen van de persoonlijke verhalen en in het eindverslag. Ook dat sluit aan bij het stervensproces en daarnaast past mij persoonlijk heel goed. Mijn diepe dankbaarheid voor het delen van zo veel kennis, het voorleven, jullie hartelijke warmte, jullie begrip en compassie, de humor en jullie 'zijn'.

## Literatuurlijst Intensive 'Omgaan met Sterven'

Onze literatuurlijst bevat een kleine greep uit een groot aantal boeken op het gebied van sterven en dood. Deze boeken vinden wij in het bijzonder van belang. Wellicht heeft u zelf al veel gelezen. Zie de lijst dan ook niet als een 'verplichte boekenlijst'. Kijk er vooral naar als zijnde suggesties en pik eruit wat met name voor u relevant is. In verband met de accreditatie van de opleiding is het wel van belang dat u minimaal drie boeken van deze lijst leest en in uw eindopdracht verwerkt.

Titel	Ondertitel	Auteur
Aan het sterfbed	Naasten vertellen over een overlijden dat hen diep heeft geraakt	Korine van Veldhuijsen
Alles wat was	Hoe ga je om met afscheid	Stine Jensen
Bruggen tussen leven en dood	Ontmoetingen met gestorvenen	Iris Paxino
De dood	Vijftien deskundigen over ons levenseinde	Elke Veldkamp
De intieme dood	Levenslessen van stervenden	Marie de Hennezel
De kracht van kwetsbaarheid	Heb de moed om niet perfect te willen zijn	Brené Brown
De kunst van holding space	Lessen in liefde, loslaten en leiderschap	Heather Plett
De zin van de dood	Een spiegel van de onzin van het leven	Trodessa Barton
Een andere kijk op orgaandonatie	Verkenningen van het stervensproces	Ineke Koedam (Visser)
Eindeloos bewustzijn	Een wetenschappelijke visie op de bijna-dood ervaring	Pim van Lommel
Geloven in leven	Spirituele zorg voor stervenden en hun naasten	Myriam Steemers van Winkoop
Het geheim van Elysion	45 jaar studie naar nabij-de-dood-ervaringen. Over bewustzijn in liefde zonder waarheen	Pim van Lommel, Eben Alexander, Bruce Greyson, Hans Gering, Ineke Visser, Odette de Theije en vele anderen.
Het leven voltooien	Tien persoonlijke verhalen over de waarde van leven met sterven	Onder redactie van Ineke Visser (Koedam)
Het licht van afscheid	Hoop vinden in leven en sterven. Een leidraad voor emotionele en spirituele zorg	Christine Longaker
Het Tibetaanse boek van leven en sterven		S. Rinpoche
Hoe overleef ik mijn dood	Een boek over lijden	Korine van Veldhuijsen
Ik ben bij je	Stervensbegeleiding met aandacht en compassie	Kirsten DeLeo
In het licht van sterven	Ervaringen op de grens van leven en dood	Ineke Koedam (Visser)
Intens leven en sterven		Elisabeth Kübler-Ross

Je kunt het maar één keer doen	Een persoonlijke zoektocht naar sterven, het grootste taboe in ons leven	Barbara van Beukering
Kairos	Een nieuwe bevlogenheid	Joke J. Hermsen
Later begint vandaag	Antwoorden over de laatste levensfase, palliatieve zorg en euthanasie	Manu Keirse
Levenslessen	Over het leven voor de dood	Elisabeth Kübler-Ross & David Kessler
Leven in het zicht van de dood	Als iemand van wie je houdt sterft	Jacinta van Hartevelt
Met beide benen op de grond	Herstel het contact met de aarde	Jennifer Hinton
Met het einde in gedachten	Ervaringen van een palliatief arts	Kathryn Mannix
Noodzakelijk verlies	De liefde, illusies, afhankelijkheid en irreële verwachtingen die wij allen moeten opgeven om te kunnen groeien	Judith Viorst
Omdat wij leven	Met het zich top het einde	Christiaan Rhodius
Over de dood en het leven daarna		Elisabeth Kübler-Ross
Ruimte om te sterven	Een weg voor zieken, naasten en zorgverleners	Carlo Leget
Sterfelijk zijn	Geneeskunde en wat er uiteindelijk toe doet	Atul Gawande
Sterven	Tijd voor een ander verhaal	Ineke Visser (Koedam)
Stervensbegeleiding een wederzijds proces		Renée Zeylmans
Tot op het bod	Levensbedreigende ziekte en persoonlijke groei	Jean Shinoda Bolen
Voltooid leven	Over leven en willen sterven	Els van Wijngaarden
Vonken van verlangen	Systemisch werk, perspectief en praktijk	Wibe Veenbaas & Joke Goudswaard

## **Mens & Medicus rondom sterven**

Zie voor ons online aanbod [www.landelijkexpertisecentrumsterven.nl](http://www.landelijkexpertisecentrumsterven.nl).

## **Rituelen op weg naar het levenseinde**

In 2024/25 bieden wij vierdaagse specialisatie in ritueelbegeleiding op weg naar het levenseinde. Zie ons aanbod [www.landelijkexpertisecentrumsterven.nl](http://www.landelijkexpertisecentrumsterven.nl)

Docent: Marian van der Veen, ritueelbegeleider

Locatie: De Pastorie, Kerklaan 22, 3828 EB Hoogland

## Opleidingslocaties



De Pastorie, Kerklaan 22, 3828 EB Hoogland



Bergkerk, Dr. A. Kuiperlaan 2, 3818 JC Amersfoort



## Docenten Intensive

**Ineke (Koedam) Visser (hoofdocent)** studeerde aan de Universiteit voor Humanistiek en is oud hospice coördinator. Zij schreef o.a. *In het licht van Sterven, ervaringen op de grens van leven en dood* en *Een andere kijk op orgaandonatie, verkenningen van het stervensproces*.

Ineke hield zich in de afgelopen 15 jaar bezig met sterven. Zij zat aan het sterfbed, nam waar hoe het stervensproces zich voltrekt en leerde van de stervende mens. Haar ruime ervaring in de zorg voor stervenden en hun naasten leidde tot een steeds groter aanbod aan scholing voor werkers in de terminale zorg. In 2009-2011 voerde zij namens de vooraanstaande neuropsychiater Peter Fenwick (UK) onderzoek uit naar 'end-of-life-experiences'. Ineke is een veelgevraagd spreker en schrijft over sterven, het stervensproces en orgaandonatie.

*'Ik word geïnspireerd door het leven zelf dat me keer op keer aanzet het leven te omarmen met alle hoogte- en dieptepunten, met alle teleurstelling en succes. Vanuit mijn ervaring en achtergrond wil ik dienstbaar zijn aan het stervensproces en een bijdrage leveren aan verruiming van bewustzijn rondom sterven en dood.'*

**Simone de Kuiper:** Na een verlieservaring in haar naaste omgeving besloot Simone om in een hospice te gaan werken. Zeven jaar was zij coördinator in Hospice de Vier Vogels in Rotterdam. Het werd een leerzame periode en verdiepende levenservaring. Het scheppen van een rustige en ondersteunende omgeving voor de stervenden en hun families vormde het grootste deel van het werk. Hiervoor woonde zij een aantal jaren met haar gezin in het Verre Oosten en West-Afrika. De ontmoeting met andere culturen en haar opleidingen op het gebied van psychologie en in de Taoïstische traditie geven een ruime blik en een flinke dosis mensenkennis.

*'Inzicht in het stervensproces en de dood brengt ons bij onze menselijkheid en alle facetten van het leven. Een bedding vormen waarin het mogelijk wordt dit inzicht te vergroten, is iets waar ik me graag mee bezig houd. Een bedding, met een helend klimaat waar ontwikkeling en groei kan plaatsvinden en ons bewustzijn zich verruimt. Het daarna ook praktisch maken in ons dagelijks leven is de kunst, die ons leven zo kan verrijken.'*

**Jacomien Marinussen:** Sinds de opleiding tot A verpleegkundige in 1980 is Jacomien geboeid en geïnteresseerd in het omgaan met sterven, lijden, verlies en rouw. Welke plaats heeft sterven in ons leven? Wat is onze houding naar het sterven? Wat betekent dat voor ons dagelijks leven? Hoe verhouden wij ons - als zorgverlener, als mens - tot onze eigen dood? Deze vragen houden haar bezig en geeft zij vorm in trainingen, gesprekken en ontmoetingen. In ieders leven is altijd lijden: dit accepteren en hierin meebewegen is voor Jacomien een thema. Jacomien heeft, na het volgen van de HBOV, jaren gewerkt als manager in de thuiszorg.

Na opleidingen over sterven en rouw gevolgd te hebben, werkte zij ruim 10 jaar als coördinator in Hospice Het Clarahofje in Goes. Nu werkt zij als ZZP-er in sterven, verlies en rouw.

*'Mijn persoonlijke zoektocht naar wie ik ben en wat mijn werkelijke verlangen is, is voor mij verbonden met het mystieke stervensproces en de dood, zoals dat tot uitdrukking komt in de uitspraak van Kahlil Gibran: "Want leven en dood zijn één, zoals de rivier en de zee een zijn". Het brengt mij bij het wezenlijke in mijn leven. Dit is geen gemakkelijk proces want het confronteert mij met mijn angsten, mijn verdriet, mijn pijn. Hier de verbinding mee aangaan en van hieruit de verbinding zoeken met de ander is voor mij de essentie.'*

## Organisatorische afspraken

Tussen het Landelijk Expertisecentrum Sterven en de student Intensive 'Omgaan met Sterven' op post-HBO niveau gelden de navolgende afspraken.

### Deelname

Deelname aan de opleiding is definitief na inschrijving, bevestiging en betaling van het cursusgeld.

### Literatuur en hand-outs

De literatuurlijst (zie pagina 11) bevat een kleine greep uit een groot aantal boeken op het gebied van sterven en dood. Deze boeken vinden wij in het bijzonder van belang. Op [www.overdedood.nl](http://www.overdedood.nl) vindt de student nog veel meer uitgaven en publicaties. De student heeft mogelijk al veel gelezen en de lijst is dan ook niet een 'verplichte boekenlijst'. De student dient minimaal drie boeken van de lijst te lezen.

Gedurende de opleiding krijgt de student van ons enkele huiswerkopdrachten en hand-outs. Tevens ontvangt hij of zij bij aanvang het boek 'In het licht van sterven, ervaringen op de grens van leven en dood'.

### Factuur

Na de eerste aanbetaling ontvangt de student een factuur voor het resterende bedrag.

### Afsluiting

De afsluiting van de intensive 'Omgaan met Sterven' bestaat uit een eindwerkopdracht waarin de persoonlijke ontwikkeling, de theorie uit de literatuur en de opdrachten verwerkt worden tot één geheel. Het certificaat wordt toegewezen na beoordeling van aanwezigheid, inzet tijdens de dagen, en de kwaliteit van de eindopdracht. Bij gespreide betaling, dienen alle termijnen op de rekening van het Landelijk Expertisecentrum Sterven te zijn bijgeschreven.

### Algemene organisatorische afspraken

- 1) door de scholingsaanbieder wordt de scholingsdeelnemer op voldoende wijze geïnformeerd over de opzet en werkwijze met betrekking tot de scholing;
- 2) indien de scholingsdeelnemer, wegens een zwaarwegende gebeurtenis of wegens overmacht (b.v. ziekte), aan een of meerdere scholingsbijeenkomsten niet kan deelnemen dan dient hij/zij dit onverwijld aan het secretariaat van de scholingsaanbieder door te geven; in overleg wordt bekeken wanneer, of en op welke wijze, de gemiste scholingsbijeenkomst(en) kan/kunnen worden ingehaald, waarbij betaling voor een extra tijdsinvestering door de scholingsaanbieder tot de mogelijkheden behoort; Inhalen in een andere groep is bij uitzondering/incidenteel mogelijk maar altijd afhankelijk van het aantal

deelnemers in de groep en de mogelijkheden van de locatie. Is het maximum aantal deelnemers bereikt dan is dat niet mogelijk.

- 3) de scholingsdeelnemer verplicht zich om, ter plaatse van de scholing geldende gedragsregels en veiligheidsvoorschriften in acht te nemen; van scholingsaanbieders, opleiders, docenten en scholingsdeelnemers wordt een respectvolle bejegening van elkaar en anderen verwacht;
- 4) alle partijen verplichten zich om informatie van vertrouwelijke aard binnen de scholingssetting te houden en niet aan derden door te geven. Indien dergelijke informatie in schriftelijke vorm of op enige informatiedrager is verstrekt, dient deze op eerste verzoek aan wederpartij terug te worden gegeven dan wel op verzoek vernietigd te worden. Alleen op basis van uitdrukkelijke toestemming van de andere partij mag deze informatie aan derden verstrekt worden;
- 5) de aanwezigheid van kinderen tijdens scholingsbijeenkomsten is niet toegestaan, tenzij het om incidentele situaties gaat waarin een baby borstvoeding gegeven dient te worden en dit niet afleidt van het scholingsproces van de aanwezigen;
- 6) de aanwezigheid van huisdieren zoals honden en poezen, is niet toegestaan tijdens scholingsbijeenkomsten, omdat dit kan afleiden van het scholingsproces van de aanwezigen;
- 7) het maken van opnamen in beeld en/of geluid van een scholing is alleen toegestaan als alle partijen daarmee instemmen;
- 8) de scholingsaanbieder heeft het recht om door omstandigheden wijzigingen aan te brengen in het opleidings- of cursusrooster en/of tijden daarvan, dan wel een opleiding of cursus tussentijds te stoppen of te onderbreken, zonder hiervoor aansprakelijk gesteld te kunnen worden, maar verplicht zich om al het redelijke te zullen doen om de opleiding of cursus te voltooien, dan wel betaalde deelnamebedragen (deels) te restitueren als voltooiing niet mogelijk is;
- 9) de scholingsaanbieder behoudt zich het recht voor een opleiding of cursus te annuleren wegens gebrek aan voldoende inschrijvingen; de scholingsdeelnemer heeft bij annulering recht op teruggave van al betaalde deelnamekosten, inclusief inschrijfgeld
- 10) deelname aan de scholing geschiedt op basis van vrijwilligheid en voor eigen verantwoordelijkheid; door inschrijving verklaart men zich hiermee akkoord;
- 11) alle intellectuele (eigendoms)rechten met betrekking tot het scholingsmateriaal, aanvullende documentatie, huiswerkopdrachten, toetsen en alle overige door scholingsaanbieder in het kader van de scholing gebruikte en/of verstrekte documenten, materialen en informatie blijven bij de scholingsaanbieder. Het is de scholingsdeelnemer niet toegestaan om deze materialen e.d. in enigerlei vorm geheel of gedeeltelijk te vermenigvuldigen, te verspreiden of anderszins te gebruiken in strijd met de intellectuele (eigendoms)rechten van scholingsaanbieder; onverminderd het hier bepaalde, is het de scholingsdeelnemer, in de uitoefening van haar/zijn beroep/functie en in overeenstemming met het doel van de opleiding, toegestaan verstrekte materialen e.d. te gebruiken;

12) scholingsaanbieder neemt de verplichting op zich om, naar beste inzicht en vermogen, de door haar aangeboden scholingen te (doen) geven; zij is echter niet aansprakelijk voor enige door scholingsdeelnemer geclaimde schade, waaronder schade die direct of indirect mocht voortvloeien uit, of anderszins verband mocht houden met, het gebruik van het scholingsmateriaal, de inhoud van de scholing, de toepassing of het resultaat daarvan. Scholingsdeelnemer verplicht zich de scholingsaanbieder voor mogelijke aanspraken van derden ter zake van zulke schade te vrijwaren.

## Leveringsvoorwaarden

### Toepasselijkheid

Deze voorwaarden zijn van toepassing op de Post-HBO intensive 'Omgaan met Sterven' en op alle toekomstige opleidingen met open inschrijving van het Landelijk Expertisecentrum Sterven. Afwijkingen van deze voorwaarden zijn slechts bindend indien en voor zover zij schriftelijk zijn bevestigd door het Landelijk Expertisecentrum Sterven.

### Totstandkoming van de overeenkomst

De overeenkomst tussen het Landelijk Expertisecentrum Sterven en de toekomstige student komt tot stand nadat de student zich heeft ingeschreven voor een open opleiding, hierna te noemen opdracht. Er geldt een bedenkingstermijn van 14 dagen.

### Annulering van de opdracht door de student

Student heeft het recht om de opdracht te annuleren per brief of per email.

Annulering of wijziging door de student kan tot 4 weken voor aanvang van de opdracht kosteloos geschieden.

Bij annulering tot 2 weken voor aanvang van de opdracht is de student verplicht 50% te vergoeden.

Bij annulering tot 1 week voor aanvang van de opdracht is de student verplicht 75% te vergoeden.

Bij annulering vanaf of korter dan 1 week voor aanvang van de opdracht dient 100% te worden vergoed.

In geval de student gedurende de opleiding tussentijds beëindigt of anderszins niet aan de opleiding deelneemt, is de student gebonden tot betaling van het volledige bedrag conform de betalingsovereenkomst.

### Annulering van de opdracht door het Landelijk Expertisecentrum Sterven

Het Landelijk Expertisecentrum Sterven heeft het recht zonder opgaaf van redenen een open opleiding te annuleren, in welk geval de student recht heeft op terugbetaling binnen 7 dagen van het volledige door student aan het Landelijk Expertisecentrum Sterven betaalde bedrag.

Het Landelijk Expertisecentrum Sterven is te allen tijde gerechtigd de data en tijden van de open opleidingen te wijzigen.

Het staat het Landelijk Expertisecentrum Sterven te allen tijde vrij de inhoud en opzet van de open opleidingen te wijzigen, zonder dat de student daardoor enige aanspraak op schadevergoeding heeft.

Indien het Landelijk Expertisecentrum Sterven tot het oordeel komt dat van de student in redelijkheid niet kan worden verwacht aan de open opleiding deel te nemen, kan het Landelijk Expertisecentrum Sterven besluiten tot terugbetaling van het deelnemersbedrag.

## Prijzen

De prijzen van de open opleidingen die staan vermeld op de website van het Landelijk Expertisecentrum Sterven, in flyers en eventueel ander promotiemateriaal zijn in principe bindend. Het Landelijk Expertisecentrum Sterven heeft echter het recht haar prijzen te allen tijde te wijzigen, met dien verstande dat na de bevestiging van een opdracht, de op dat moment geldende prijs zal blijven gelden.

## Betaling

Betaling dient te geschieden uiterlijk 4 weken voor aanvang van de opleiding.

Bij niet, of niet-tijdige betaling komen alle kosten die het Landelijk Expertisecentrum Sterven moet maken om het haar toekomende te innen, voor rekening van student. Deze kosten bedragen ten minste 10%, met een minimum van € 125,- van het te vorderen bedrag.

## Vertrouwelijkheid

Het Landelijk Expertisecentrum Sterven verplicht zich tot geheimhouding van alle vertrouwelijke informatie met betrekking tot student. Vertrouwelijke informatie is die informatie, die als zodanig wordt verstrekt aan het Landelijk Expertisecentrum Sterven en alle andere informatie, die redelijkerwijs als vertrouwelijk beschouwd kan worden. Gesprekken tijdens opleidingen worden als persoonlijk en vertrouwelijk behandeld. Over de inhoud van deze gesprekken zal door de uitvoerende docent geen enkele informatie aan derden worden verstrekt, tenzij de betrokken deelnemer daar uitdrukkelijk en schriftelijk toestemming voor heeft gegeven. Voor studenten is een exclusief e-mailadres beschikbaar t.w. [student@landelijkexpertisecentrumsterven.nl](mailto:student@landelijkexpertisecentrumsterven.nl). E-mails komen uitsluitend binnen bij de betrokken docenten.

## Intellectuele eigendom

Het auteursrecht op door het Landelijk Expertisecentrum Sterven uitgegeven informatie- en opleidingsmateriaal berust bij het Landelijk Expertisecentrum Sterven, tenzij een andere auteursrechthebbende op het werk zelf is aangegeven. De student kan alleen gegevens uit enig materiaal publiceren of vermenigvuldigen na uitdrukkelijke schriftelijke toestemming van het Landelijk Expertisecentrum Sterven.

## Privacyverklaring

Onze opleiding voldoet aan de vereisten aan de Algemene Wet Verordening Gegevensbescherming (AVG). De privacyverklaring is per 25 mei 2018 aangepast en van kracht. De volledige tekst is te vinden in de footer van onze website [www.landelijkexpertisecentrumsterven.nl](http://www.landelijkexpertisecentrumsterven.nl).

## Klachtenprocedure

1.1 | Klachten worden gezien als leerzame feedback voor alle betrokkenen. De procedure is bedoeld om zorgvuldig met deze feedback om te gaan. Hierbij staat aandacht voor de relatie centraal.

1.2 | Potentiële klachten worden liefst naar voren gebracht op een moment dat er nog mogelijkheid is om te voorkomen dat een klacht ontstaat. Klachten worden eerst in een onderling gesprek tussen klager en de betrokkene van het Landelijk Expertisecentrum Sterven besproken. Indien dit onderling gesprek niet tot een bevredigend resultaat leidt dan treedt deze klachtenprocedure in werking.

### Begripsbepalingen

2.1 | Onder een klacht wordt verstaan een schriftelijke uiting van onvrede over een of meer diensten van het Landelijk Expertisecentrum Sterven.

2.2 | Een klager is een natuurlijke persoon die een klacht indient bij de klachtencommissie van het Landelijk Expertisecentrum Sterven. Klachtbevoegd zijn de gebruikers van de diensten van het Landelijk Expertisecentrum Sterven en alle andere direct belanghebbenden.

2.3 | Een aangeklaagde is de rechtspersoon Landelijk Expertisecentrum Sterven, een uitvoerder of andere medewerker van het Landelijk Expertisecentrum Sterven, tegen wie de klacht zich richt.

### Samenstelling klachtencommissie

3.1 | De klachtencommissie bestaat uit een voorzitter die twee onafhankelijke leden per klacht benoemt. De leden van de Klachtencommissie staan in voor hun onafhankelijkheid. Zij dienen zich terug te trekken indien in redelijkheid kan worden getwijfeld aan hun onafhankelijkheid.

### Indienen en behandelen van een klacht

4.1 | Een klacht wordt schriftelijk of per email ingediend bij het Landelijk Expertisecentrum Sterven t.a.v. mevrouw L. Westenbrink, [lydawestenbrink@landelijkexpertisecentrumsterven.nl](mailto:lydawestenbrink@landelijkexpertisecentrumsterven.nl).

4.2 | De ontvangst van de klacht wordt binnen tien werkdagen, behoudens bijzondere omstandigheden zoals vakantie, schriftelijk aan de klager bevestigd, waarbij gelijktijdig een afschrift van de klacht naar de aangeklaagde wordt gestuurd indien deze niet is de rechtspersoon voornoemd. Daarna neemt het Landelijk Expertisecentrum Sterven contact op met de klager om samen te bepalen op welke manier de klacht kan worden behandeld. Zo kan het Landelijk Expertisecentrum Sterven bijvoorbeeld doorverwijzen naar het Bestuur, een vertrouwenspersoon of een klachtencommissie. De externe vertrouwenspersoon is niet in dienst van het bestuur en onderzoekt of er door bemiddeling een oplossing kan worden gevonden. Zo niet, dan zal de externe vertrouwenspersoon zo spoedig mogelijk een



klachtencommissie instellen in lijn met artikel 3.1. Wanneer deze procedure wordt ingezet is de externe vertrouwenspersoon verantwoordelijk voor een bindende uitspraak. De gegevens van de externe vertrouwenspersoon zijn mevrouw Yvonne Veltman, [veltmanyvonne@gmail.com](mailto:veltmanyvonne@gmail.com).

4.3 | De voorzitter van de klachtencommissie beoordeelt of de klacht ontvankelijk is en of deze niet kennelijk ongegrond is. Niet-ontvankelijk zijn klachten die niet voldoen aan het gestelde onder 2.1, zijn ingediend door een klager die niet voldoet aan het gestelde onder 2.2 of zich richten tegen een of meer personen die niet voldoen aan het gestelde onder 2.3. Kennelijk ongegrond is een klacht die van onvoldoende gewicht is om deze in behandeling te nemen. Indien de klachtencommissie de klacht afwijst als niet-ontvankelijk of als kennelijk ongegrond, neemt zij deze niet in behandeling en doet zij daarvan onder opgave van redenen schriftelijk mededeling aan klager en aan aangeklaagde.

4.4 | Indien de voorzitter van de klachtencommissie de klacht ontvankelijk acht, en niet op voorhand afwijst als kennelijk ongegrond, beoordeelt hij of zij of de klacht zich leent voor bemiddeling. Indien dat naar zijn of haar oordeel het geval is, polst hij klager en aangeklaagde of zij mee willen werken aan bemiddeling door een door de voorzitter te benoemen bemiddelaar, niet zijnde een lid van de klachtencommissie.

4.5 | Leent de klacht zich niet voor bemiddeling, zijn partijen niet bereid aan bemiddeling mee te werken of heeft de bemiddeling niet geleid tot een oplossing van de klacht, dan wordt deze binnen vier weken in behandeling genomen en zo snel als redelijkerwijs mogelijk is, afgehandeld.

4.6 | De klachtencommissie kan informatie opvragen over datgene waarop de klacht betrekking heeft.

4.7 | Indien zij de klacht in behandeling neemt is de klachtencommissie verplicht tot schriftelijk hoor en wederhoor, en zo nodig ook mondeling.

4.8 | De leden van de klachtencommissie zijn verplicht tot geheimhoudingsplicht van al datgene wat hen in het kader van de behandeling van de klacht ter ore komt, waar zij kennis van nemen en waarvan zij het vertrouwelijk karakter begrijpen of horen te begrijpen.

4.9 | De klachtencommissie kan zich laten adviseren door deskundigen. Ook deze deskundigen zijn gehouden aan de geheimhoudingsplicht. De kosten worden door beide partijen gedragen met een maximum van € 150,00 voor het Landelijk Expertisecentrum Sterven tenzij anders afgesproken door beide partijen.

4.10 | De partijen kunnen zich tijdens de behandeling van de klacht op eigen kosten laten bijstaan door een of meer door hen aan te wijzen personen.

4.11 | Indien klager zijn klacht intrekt staakt de commissie de behandeling.

4.12 | Ingeval van beoordeling stelt de klachtencommissie de partijen zo spoedig mogelijk, dat wil zeggen binnen dertig werkdagen na haar instelling, schriftelijk en met redenen omkleed in kennis van haar oordeel over de gegrondheid van de klacht. Zij kan aan haar oordeel een advies aan het Landelijk Expertisecentrum Sterven verbinden. Indien de klachtencommissie afwijkt van deze termijn, doet zij daarvan met redenen omkleed

mededeling aan de partijen, onder vermelding van de termijn waarbinnen de Klachtencommissie haar oordeel zal uitbrengen.

4.13 | De adviezen van de klachtencommissie onder verantwoordelijkheid van de vertrouwenspersoon zijn bindend voor het Landelijk Expertisecentrum Sterven. Indien het Landelijk Expertisecentrum Sterven redenen ziet een advies van de klachtencommissie niet op te volgen, deelt zij dat binnen 6 weken na de uitspraak schriftelijk en gemotiveerd mee aan de voorzitter van de klachtencommissie, met een afschrift aan klager.

4.14 | Worden de adviezen wel gevolgd dan worden in gevallen die zich daarvoor lenen, de consequenties die voortvloeien uit het oordeel en de adviezen van de klachtencommissie binnen 6 weken afgehandeld.

4.15 | Klachten en de wijze van afhandeling worden geregistreerd door het Landelijk Expertisecentrum Sterven, en worden voor de duur van 5 jaar na de afhandeling van de klacht bewaard.

4.16 | Deze klachtenprocedure is in werking getreden op 1 september 2016, herziene versie per december 2020.

### **Afhandeling van de klacht**

5.1 | Een ingediende klacht dient binnen vier maanden te zijn afgehandeld. Zo niet dan zal het Landelijk Expertisecentrum Sterven aan de 'klager', met redenen omkleed, aangeven dat de termijn zal worden overschreden.

### **Persoonlijke verantwoordelijkheid**

Vanuit mijn persoonlijke integriteit als docent, handel ik op basis van beste weten en kunnen (integriteit); doe ik alleen dat wat ik op basis van mijn eigen en professionele normen en waarden kan verantwoorden; probeer ik een juiste balans te vinden tussen mijn doelen en belangen en die van anderen, aldus de docenten van het Landelijk Expertisecentrum Sterven.